

Сухомлинов О. М. «Пограниччя» – онтологія ментальностей і візій // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – Вип. 1 (79). – С. 117 – 121.

УДК 81'362:811.162.1

Сухомлинов О.М.,
доктор філологічних наук, професор
Бердянський університет менеджменту і бізнесу

«ПОГРАНИЧЧЯ» – ОНТОЛОГІЯ МЕНТАЛЬНОСТЕЙ І ВІЗІЙ

Культурні моделі вирізняються неабиякою релятивністю й високим рівнем культурної та мовної інтерференції, що пояснюється спільною історією, а також досвідом сусідського буття на спільних територіях. За таких умов відбувається формування спільної пограничної етнокультурної моделі, де антиномія «центр – периферія» пом'якшується категорією пограничності.

Ключові слова: *пограниччя, культурна модель, лімінальний простір, культурна інтерференція, антиномія «центр – периферія».*

Проблеми співіснування, інтерференції та взаємопроникнення культур і літератур знаходилися в центрі як політичного, так і художньо-естетичного поступу протягом багатьох століть, набуваючи особливої актуальності у ХХІ столітті, підтвердженням чого є підвищена увага до них літературознавців саме останнім часом. Це явище пояснюється необхідністю досліджень сучасних еволюційних і революційних геополітичних, суспільних та етнокультурних перетворень світового масштабу, які призводять до занепаду й трансформацій філософських, ідеологічних, нарешті, ментальних та естетичних канонів і таксономій багатьох цивілізацій, серед яких західна, мабуть, зазнала найбільших змін. Перетворення – перестворення на «стиках» культур виявляються в новоз'явлених антиноміях і дихотоміях постмодерної культури й літератури, що актуалізувалися на тлі невпинної глобалізації та одночасно паралельно існуючої регіоналізації, здається, ще донедавна непорушних моделей «монокультур».

Зазначимо, що європейська культура, у тому числі в її візантійській моделі, що створювалася на території від Кавказу на Сході та до Сицилії й Венеції на Заході, не могла зводитися лише до «вузько» національної домінанти й «штучно» обмежуватися нею. Тому вона є своєрідним етнокультурним мегатекстом, що презентує розмаїття ментальностей, думок і мов, плюралізм художніх стилів та моделей, і передусім позначена інтелектуально-культурною відкритістю [6, с. 13]. Подібна візія є свідченням пограничності палімпсестів культур європейської цивілізації, генези художнього тексту в діяxронії та синхронії, польської й української літератур зокрема, що формувалися шляхом взаємовпливів та взаємообміну цінностями із зовнішнім світом і відчували імпульси двох пограничних цивілізаційних моделей – грецько-візантійської та римсько-латинської [6, с. 13].

Сучасні суспільні, політичні та економічні перетворення призвели до того, що в більшості європейських країн місце моногосної культурної моделі посіли моделі полігосії та мультикультуралізму [4, с. 5-6], що, у свою чергу, стало іманентною часткою ідентичності Європи, особливо Центральної, де політичні кордони змінювалися значно швидше, ніж культурні [9, с. 7].

Варто зазначити, що на початку тридцятих років минулого століття праця О. Г. Пітта-Ріверса «Зіткнення культур і контакти рас» [8, с. 18] викликала неабиякий науковий інтерес у дослідників різних галузей та напрямків, у тому числі літературознавців, які займалися проблемами міжнаціональних, міжкультурних стосунків у площині порівняльного літературознавства. У своїй роботі англійський автор намагався обґрунтувати доцільність використання поняття «зіткнення культур» з метою аналізу суспільних явищ у повоєнній Європі. Проблема одразу опинилася в центрі наукового дискурсу. Запропонована дефініція постійно інтерпретувалася в залежності від контексту конкретної етнополітичної ситуації, набуваючи при цьому нових сенсів і значень. Аналізуючи еволюцію семантики цього терміну, можна помітити тенденцію від негативно-нейтрального (конфліктного) до позитивного (контактно-гармонійного) розуміння сутності пограниччя. Новітнє розуміння феномену багатокультурності викликане метаморфозами суспільних процесів –

глобалізацією та переосмисленням загальнолюдських цінностей. Культурні пограниччя можна визначати як терен зустрічі, зіткнення, конфлікту, стикання, сусідства, нарешті, – контакту та єднання літератур тощо. Полісемічність цієї етнокультурної моделі вимагає більш детального аналізу.

О. Веретюк вважає, що інтердисциплінарна категорія «пограниччя» в кожній окремій дисципліні має своє особливе значення, характерне тільки цій галузі науки, яке зазнає змін, нашарувань додаткових сенсів у процесі розвитку самої науки. «Незмінною залишається її основний загальний зміст, що віддзеркалює найістотніший зв'язок предметів і явищ на / поблизу кордону, / перебування між чимось і чимось / одним і другим» [12, с. 14]. «Стан перебування між або проміж» – аналогічний зміст постмодерністичного поняття «лімінальність».

Цікавий погляд на проблему «пограниччя» висловив польський літературознавець Е. Касперський [5]. Аналізуючи й обґрунтовуючи доцільність уживання цієї категорії в літературних дослідженнях, учений виокремлює й описує три типи пограниччя, наголошуючи, що основне значення терміну «пограниччя», яке застосовується в літературній географії та літературному краєзнавстві, пов'язане з поняттям кордону й прилеглими територіями. Ці кордони можуть бути міждержавними або міжрегіональними, проте вони завжди виконують функцію поділу. До того ж, прикордонний простір має специфічні мовні й стильові ознаки, що виникають із факту натуральних контактів між представниками обох сторін пограниччя. Художня література, яка біографічно чи тематично пов'язана з пограниччям, найчастіше відтворює наявну суспільно-культурну модель регіону, ознакою якої є поліфонія та діалогізм, а також певний екзотизм [10, с. 9] «іншого», який за межами певної моделі, з одного боку, часто ставав об'єктом підвищеної уваги представників іншої ментальної моделі, а з другого – поштовхом для запозичень та інтерпретацій «іншого чужого».

Слід також зазначити, що цілком протилежні механізми визначають другий тип пограниччя – екстериторіального, загальнодоступного, універсального [5, с. 8], де завдяки вільному пересуванню відбувається культурна дифузія, мовна

та стильова інтерференція різних етнічних і культурних спільнот, а також літератур, у тому числі й тих, що існують у межах однієї суспільно-культурної системи. У цій ситуації обмеження контактів виникає не стільки з факту наявності кордону, скільки з розбіжностей етнічних ідентичностей, історичної пам'яті, колективної свідомості, мовних, культурних чи релігійних відмінностей, художньо-літературних традицій. Фактичним пограниччям стають загальнодоступні для різних етнічних, мовних чи релігійних груп місця та інституції, де відбувається комунікація, взаємовплив і текстуальна фіксація. Загрозою для існування такого типу пограниччя є тенденції одностороннього привласнення простору та уодноріднення існуючих різниць і відмінностей (германізація, полонізація, русифікація, румунізація тощо). Деякі вчені вважають, що саме таке несиметричне пограниччя, яке характеризується одним домінуючим центром, становлять так звані південно-східні «креси» колишньої Речі Посполитої [12, с. 14].

Кордони культури можуть ретельно охоронятися як адміністративним центром, так і самою літературою з її художніми механізмами функціонування тексту, спрямованими на самозбереження своєї цілісності й самобутності естетичних моделей. Саме цей показник визначає рівень замкненості чи відкритості культурної системи нації. Відокремленість та ізоляваність пограниччя від центру / центрів, відсутність істотних впливів зовні спонукають такі часопростори, зокрема польсько-українське літературне пограниччя, тобто «креси», розвиватися за власними законами й принципами. У рамках цих територіальних утворень художні літератури різних народів можуть мати відкритий характер, бути прозорими й певною мірою здатними до інтерференції чи, навіть, діалогу. Якщо сусідують культури на більш-менш однаковому рівні розвитку, то відбувається постійний обмін ідеями та творами / текстами. Такі культури стають взаємозалежними, мають спільних митців, яким властива ідентичність пограниччя, свідомість локальної приналежності, наприклад, як творчість А. Міцкевича чи М. Гоголя.

Контакти між представниками художнього слова різних національностей, незалежно від типу адміністративно-географічних та політичних кордонів,

створюють культурні моделі, змістовність яких залежить від інтенсивності контактів. Саме в таких просторах усі процеси значно прискорюються, оскільки «центр» не може їх стримувати чи істотно обмежувати, а тому пограниччя живе власним життям. Тому саме тут формуються майбутні тенденції розвитку художньої літератури, зароджуються культурні зв'язки, діалекти та мови, ідейні та ідеологічні феномени, що є неможливим у середовищі істеблішменту центру. Нагадаємо, що контакти в опосередкованій чи неопосередкованій формах сприяють розвиткові та еволюції.

Можливо, розгляд пограничності етнокультурних художніх моделей полегшить поняття регіоналізму тому, що кожна дещо більша територіально країна стикається з проблемою регіонів. Регіони географічно, історично, соціально, а іноді й етнографічно – різні, вони були і є результатом об'єктивних довготривалих і складних процесів. Їхнє формування чи, навпаки, нівеляція залежать від того, наскільки певна країна розмаїта своїми природно-рельєфними умовами, політичними традиціями, етнографічними особливостями, нарешті, художньою літературою. Відтак можна стверджувати, що регіоналізм є об'єктивним явищем у кожній великій країні. Він може бути як бар'єром, так і стимулом її розвитку [14].

Пограниччя є простором, що створювався носіями різних літературно-культурних традицій, тобто має як фізичне, так і етнокультурне вираження, тобто є антропологізованим. Митець сприймає дійсність крізь призму свого уявлення про простір і об'єкти, які його створюють. Саме завдяки ним та ототожненню з ними відбувається осмислення простору й самоусвідомлення. Через це просторові елементи пограниччя, особливо такі, як: дім, вікно, поріг, ганок, подвір'я, паркан, вулиця, дорога, річка, озеро, поле, лан, ліс, пагорби, село чи місто тощо, мають розглядатися як символи художнього тексту, що з'єднують світ людини з навколишнім середовищем. Посилаючись на У. Еко, Ст. Ульяш зазначає, що культурні пограниччя розглядаються як особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди й символи [11, с. 9]. Тобто можна стверджувати, що художній образ, візія чи уявлення про пограниччя змінювалися та еволюціонували разом зі свідомістю та баченням світу

місцевого населення. Маємо справу з єдиною взаємозалежною бінарною системою «людина – суспільство». К. Заяс надає пограниччю більш просторового значення, розглядаючи його як «місце затирання культур, не обов'язково конфліктне, проте завжди вписане в реляції «Свій – Чужий» [13, с. 245]. Ситуація пограниччя містить у собі фундаментальну суперечність: вимагає від художника слова чіткої ідентифікації, але водночас своєю багатокультурністю робить її неможливою.

Говорячи про сутність змінного в часі та просторі антропологізованого культурного пограниччя, треба чітко усвідомлювати складність цього феномену, який є своєрідною цілісністю антиномій центр – периферія, свій – чужий, таких понять, як приватна вітчизна, національна ідентичність, колективна свідомість, історична пам'ять тощо. Врахування зазначених вище особливостей суспільно-культурного явища – культурного пограниччя, розуміння сутності механізмів і чинників, що його визначають, дозволять досліднику зрозуміти, що літературне пограниччя є однією з етнокультурних моделей та «досвідом різноманітності певної єдності» [15, с. 180].

Варто наголосити, що питання культуротворчої ролі польсько-українського, польсько-литовського та польсько-білоруського пограниччя й термінологічної доцільності вживання понять «креси» і «пограниччя» на зламі тисячоліть породили гостру дискусію в польських наукових колах [16, с. 101-109]. З одного боку, група вчених і далі дотримується полоноцентричної візії пограниччя, наголошуючи на історико-цивілізаційній місії польської нації (М. Котер, Б. Гадачек, Я. Кольбушевський), з іншого, – усе частіше робляться акценти на анахронічності «асиметричної» антиномії центр-периферія. У цій ціннісній дихотомії знаком «непольських» теренів є «маргіналізація, ізоляція і культурна стагнація». Поняття «креси» нині переосмислюється передусім як «напрямок експансії», «евфемізм», утворений задля приховування специфіки підлеглого регіону (К. Квасневський), у ньому підкреслюється «квазі-географічність», потенційна «релятивність» (Е. Касперський). Переоцінюється також образ «людини пограниччя», особливо в літературі. Традиційно індивід розглядається як поліфонічна особистість, сформована в умовах мультикультуралізму

(Ю. Хлебовчик) [1], а насправді може сигналізувати також про «національну індиферентність» мешканців регіону (А. Ф'ют) [3]. Ст. Уляш вважає, що на сьогодні феномен «креси» є культурною категорією, що проявляються в символічному, сублімованому просторі та означає певний стан свідомості, тип вразливості, форму уявлення, інакше кажучи, світосприйняття [2, с. 22].

Якщо сприймати польсько-українське пограниччя власне як макроетнокультурну модель, коли ми аналізуємо художні твори чи спогади представників цього простору, може виникнути небезпека трактування «кресів» винятково з позиції перцепції індивіда, світогляду окремих особистостей, чи то дослідника, чи то досліджуваного. Звичайно, ми маємо всі підстави говорити про так звані «приватні креси», «креси» А. Міцкевича, С. Гоцинського чи Я. Івашкевича, проте вони мають розглядатися в контексті загальних (колективних) та об'єктивних механізмів і тенденцій, що мали місце на досліджуваних територіях. Для переважної більшості творців польської літератури «приватні креси» (мала вітчизна) були продуктом полоноцентричного колективного уявлення про ці землі й саме з цієї перспективи відтворювалися в авторських художніх моделях світу.

Проте поняття «креси», на відміну від пограниччя, викликає низку застережень не тільки в українських наукових колах [17, с. 72-73]. Щодо питання амбівалентності перцепції польсько-українського порубіжжя слушно висловлюється З. Надер: «Відомо, що поняття кресів не є популярним у наших сусідів, особливо зі Сходу. Причина доволі проста, бо те поняття кресів, яке ми вживаємо, яке розглядаємо з різних боків, є поняттям етноцентричним. Тому ми вважаємо дуже важливим взяти до відома точку зору української сторони та всіх сусідніх народів» [7, с. 292].

Цікавим аспектом досліджень є зв'язок між етнокультурою та літературою. Учені звертають увагу на мультикультуральну літературу, аналізують мультикультуральні позиції у вивченні літератури, наголошуючи на тому, що теперішній час характеризується трансформацією постмодернізму в мультикультуралізм. Відомо, що проблема мультикультуралізму невіддільна від проблеми ідентифікації й самоідентифікації. Не можна не погодитися з тим,

що низка концептів, як, наприклад, різноманітність, множинність, неоднорідність, самоідентифікація, стають ключовими в розгляді літературних моделей ментальностей багатокультурного пограниччя.

Більшість науковців спирається на праці Дж. Гартлі, який згадане визначення розуміє як «означення й вивчення суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов'язані культурні традиції та практики, що часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства. Відтак, варто зазначити, що з визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки: переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб «інтегрувати» різні етнічні групи, оскільки інтегрування передбачає перетворення на «невідрізнену» частку панівної культури; переосмислення поняття культурного розмаїття: треба враховувати владні зв'язки й відносини домінування між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінуючими) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати «інтерес до екзотичного». Дослідник наголошує на тому, що всі культури чи їхні елементи, представлені в певному ареалі, визначають спільну для всіх субкультурну модель – образ-символ регіону, що презентує собою певний літературний канон, у якому окремі сегменти створюють цілісність, а єдність проявляється через різнорідність, що можна трактувати як певну цілісну художню етномодель певного часопростору.

Підсумовуючи проспективну та ретроспективну онтологію поступу ментальної змістовності стрижневого етнокультурного поняття «пограниччя», наголошуємо, перш за все, на його місткості, що спричинило надзвичайну популярність цього концепту в багатьох галузях як сучасної наукової гуманітарної думки взагалі, так особливо в сучасній українській полоністиці зокрема. Дискусія щодо змістовності та доцільності вживання наукового терміну польського літературознавства «креси», яке, без сумніву, є правомірним, змістовним та самодостатнім і тотожним українському терміну «пограниччя», з точки зору українського літературознавства й бачення

лімінального простору, містить у собі елементи експансивності. Безперечно, у такому контексті концепт «пограниччя» є більш всеохоплюючим, об'єктивно зумовленим та концептуально обґрунтованим. Інтердисциплінарність та багатофункціональність категорії «пограниччя» обумовлена її універсальністю, що, з одного боку, відображає глибинні палімпсести сучасних цивілізацій і культур, держав, народів і регіонів, а з іншого – художньої літератури, що репрезентує ці ж самі цивілізації та культури, держави, народи й регіони.

Попри семантичну прив'язку «пограниччя» до кордонів (часто адміністративних), це етнокультурне явище має апріорі ознаки екстериторіальності, універсальності й загальнодоступності, проявляючись у літературі у формах відкритих моделей. Поліетнічні території, терени з різними етнокультурними традиціями стають простором, де наявні взаємовпливи, відбувається міжкультурна комунікація, а згодом і художньо-текстуальна дифузія. Механізми функціонування літературно-культурного пограниччя визначаються його симетричністю та інтенсивністю впливів одного тексту на інший, одних художньо-детермінованих концептів на інші. Такого типу макротексти є тереном зіткнення, конфлікту, стикання, зустрічі, сусідства або контакту та єднання літературно-культурних етнотекстів тощо.

Безперечно, пограниччя є мультикультурним простором, на якому виникають конфлікти, але й твориться міжкультурний діалог чи навіть, як це мало місце на польсько-українському пограниччі, полілог. Культурне поліголосья є важливою складовою ідентичності Європи та фактом «пограничного» мегатексту, що визначає тип пограничної моделі.

Культурні моделі сусідніх народів старого континенту вирізняються неабиякою релятивністю й високим рівнем культурної та мовної інтерференції, що пояснюється спільною історією, а також досвідом сусідського буття на спільних територіях. За таких умов відбувається формування спільної пограничної етнокультурної моделі, де антиномія «центр – периферія» пом'якшується категорією пограничності. Конфліктогенність не є іманентною ознакою пограниччя, проте терен зіткнення завжди вписаний у реляції «свій – чужий», що може модифікуватись у дихотомію «свій – інший». Пограничні

етнокультурні літературні моделі, враховуючи, що вони повинні розглядатися в синхронічному та діахронічному просторі художнього макротексту через призму аксіологічних та імаголічних традицій суб'єкта-автора художнього тексту, визначаються носієм літературно-культурної традиції. Поліфонія та діалогізм художньої літератури пограниччя є відбитком суспільно-культурної моделі того чи іншого регіону, а представлені в текстах художні образи стають кодами-символами етнокультурної спільноти та субкультури пограниччя.

СПИСОК ВКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej / J. Chlebowczyk. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – 375 s.
2. Czapliński P. Przerabianie nostalgii albo proza lat dziewięćdziesiątych w poszukiwaniu utraconej teraźniejszości / P. Czapliński // Kresy. – Lublin, 1999. – № 1. – S. 60–74.
3. Fiut A. Spotkania z Innymi / Aleksander Fiut. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. – 268 s.
4. Kalaga W. Wstęp / W. Kalaga // Dylematy wielokulturowości. – Kraków : Universitas, 2004. – S. 5–6.
5. Kasperski E. Kategoria pogranicza w badaniach literackich : problemy metodologiczne / E. Kasperski // Pogranicze kulturowe (odrębność – wymiana – przenikanie – dialog) : [studia i szkice / pod red. O. Weretiuk, J. Wolskiego, G. Jaśkiewicza]. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – S. 7–13.
6. Kozak S. Chrystianizacja Rusi-Ukrainy a dziedzictwo cyrylo-metodiańskie / S. Kozak // Teologia i kultura duchowa. – Warszawa : Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1995. – S. 105–136.
7. Najder Z. Głosy w dyskusji : Kresy – pojęcie i rzeczywistość / Z. Najder ; [pod red. K. Handke]. – Warszawa : Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997. – S. 275–318.
8. Pitt-Rivers A. R. The Clash of Cultures and the Contact of Races Routledge / A. R. Pitt-Rivers. – London, 1927. – P. 18.
9. Purchla J. Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? / J. Purchla // Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? – Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. – S. 7–12.
10. Stoff A. Egzotyka, egzotyzm, egzotyczność : próba rozgraniczenia pojęć / A. Stoff // Egzotyzm w literaturze / [pod red. E. Kuźmy]. – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – S. 7–25.
11. Uliasz St. Literatura Kresów. Kresy literatury / St. Uliasz. – Rzeszów : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1994. – 245 s.
12. Weretiuk O. Kategoria pogranicza i jej galicyjskie kody / O. Weretiuk // Pogranicze kulturowe : odrębność – wymiana – przenikanie – dialog : [studia

i szkice / pod red. O. Weretiuk, J. Wolskiego, G. Jaśkiewicza]. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. – S. 14–23.

13. Zajas K. Nieobecna kultura : przypadek Infant polskich / K. Zajas. – Kraków : Universitas, 2008. – 396 s.

14. Баган О. Наша різноманітність : загроза чи взаємозбагачення / О. Баган // День (Київ). – 2006. – 21 грудня.

15. Буйницький Т. O problemach kultury i literatury pogranicza : kilka impresji badawczych / Т. Буйницький // Актуальні проблеми іноземної філології : лінгвістика та літературознавство. – Ніжин, 2007. – С. 178–185.

16. Єршов В. Особливості висвітлення антиномічних проблем Правобережжя у мемуаристичній польськомовній літературі доби романтизму / В. Єршов // Слово і Час. – К., 2009. – № 10 (586). – С. 101–109.

17. Єршов В. Польськомовна література Правобережної України доби романтизму : теоретичні складові регіональної таксономії / В. Єршов // Філологічні студії : зб. наук. праць : [літературознавство]. – Луцьк, 2008. – № 1–2. – С. 71–77.

Сухомлинов О. М. «Пограничье» – онтология менталитетов и визий

Культурные модели характеризуются высоким уровнем релятивности, культурной и языковой интерференцией, что обусловлено общей историей, а также опытом совместного проживания на общих территориях. При таких условиях происходит формирование общей пограничной этнокультурной модели, где антиномия «центр – периферия» смягчается категорией пограничности.

Ключевые слова: пограничье, культурная модель, лиминальным пространство, культурная интерференция, антиномия «центр - периферия».

Sukhomlynov O. M. «Pogranichye» - ontology of mentalities and vision

Cultural models are characterized by a high level of relativity, cultural and linguistic interference that is caused by a common history, as well as the experience of living together in the common areas. Under these conditions, the formation of a common border ethno-cultural model where the antinomy "center - periphery" category softened marginal areas.

Keywords: borderlands, cultural model, liminal space, cultural interference antinomy "center - periphery".